

BOLIMLI GÁPLERDIN QOLLANILIWI SH.SEYTOV SHIG'ARMALARI TIYKARINDA

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7960725>

Kalabaeva Sarbinazxan

Qaraqalpaq mamleketlik universiteti

Qaraqalpaq filalogiyasi ha'm jurnalistika fakulteti

Baspa isi qaniygeligi 3-kurs student

Annotatsiya.

Qaraqalpaq xalqinin ko'rnekli wakili belgili shayir ha'm jaziwshi Shawdirbay Seytov shig'armalarinda bolimli gáplerdin qollaniliw o'zgesheligi.

Gilt so'zler.

Sh. Seytov, ko'mekshi so'zler, bolimli ga'pler, feyil so'zler, atawish so'zler, affiksler, bar bolimli so'zi

Bolimli hám bolimsız gápler bir-birinen mánilik hám grammatikliq ózgesheligine qaray ayrılıp turadi. Bolimli gápler bolimsızlıq máni bildiriwshi qurallardın qatnasısız, gáptiń bayanlawishlarının bolimli formada qollanılıwı arqalı anlatıladı. Al bolimsız gáplerde onin bayanlawishlari bolimsızlıq -ma\ -me affiksi hám janapaylıq xizmettegi emes, joq kómekshi sózlerdi óz quramına alıwı arqalı dúziledi: Jawın jawdi. Jawın jawmadı. Azat keldi. Azat kelmedi. Gáptiń bolimlılıq hám bolimsızlıq mánileri logika menen de baylanıslı bolip keledi. Sonlıqtan olar turkiy tillerindegi sintaksislik izertlewlerde logikalıq kategoriyaga qatnaslı «tastıyıqlaw» hám «biykarlaw» terminleri menen de ataladı. Haqıyqatında, gáptin bolimli yaki bolimsızlıq sapaga iye boliwi predmet, qubilis, waqiyalar menen belgi arasındagı mánilik qatnaslarga baylanıslı bolip ta keledi. Misali: Kiyimler taza. Dala kewilli. Erikler güllegen, t.b. Bul gáplerdegi bolimlılıq haqıyqatlıqtı xabarlaw mazmuni jaginan predmet penen belgi arasındagi tastıyıqlawdi bildiredi. Birinshi gapte kiyimlerdiń tazaligi, ekinshi gapte dalanın kewilliligi, úshinshi gapte eriklerdin güllegenligi tastıyıqlanadi. Eger usi gápler tastıyıqlawga qarama-qarisi máni bildiriwshi qurallar arqalı bildirilse, biykarlawdı anlatadı: Kiyimler taza emes. Dala kewilli emes. Erikler güllemegen (güllegen joq) t.b. Xabar gáplerde málim waqiya-hádiyse, belgi-ózgeshelik haqqındağı xabar ya tastıyıqlanadi yaki biykarlanadi. Soniń ushin xabar gápler barlıq waqıtta ya tastıyıqlanıw, yaki biykarlanıw túrinde boladı Bolimli gápler mazmuni jaginan, tiykarınan, bolimlılıq

mánide qollaníladi. Tilimizdegi gúllán bolimli gáppler qanday da bir qubilis, waqıya yamasa turmistagi shinliqqa baylanıslı tağı bir nárseler haqqında ya tastıyıqlap, ya maqullap keledi.. Bolımlı gápplerdiń ózine tán arnawli grammatikalıq kórsetkishi joq. Sonday-aq, olardıń bolımlılıq mánisi gápptiń obyektivlik mazmunınan anlatıladı hám qanday bir haqıyqatlıqqa qatnasli nárselerdin barlıgın tastıyıqlaydı yamasa waqıya, hádiyselerdin bolganin, bolip atırğanın ya endi bolatugmın xabarlaydı. Degen menen, olar bolımsız gápplerden tek mazmuni boyınsha gana ayırılıp turadı. Mine, sonin ushin da mazmuni jaginan bolimli bolip qollanıluwı olardı ayırıqsha baslı belgisi bolip tabıladı. Qaraqalpaq tilinde bolimli gápplerdin bayanlawishları birde feyil sózlerden, birde atawish sózlerden bolganda, olar is-hárekettin ótkende, házirgi waqıtta bolganm, bolip atırğanın yamasa keleshekte bolatuginligin bildiredi. Bunday gápptiń bayanlawishlari feyildiń barlıq bolimli túrlerinen boladı. Misali: Ózinin bastan ótkergenlerin aytıp berdi. ("Xalqabad", 9-bet). Qunnazardın qátesin shigariwga kamisiya kiyatır! ("Xalqabad", 16-bet). Komissiya hámmege bir ay máwlet berdi. ("Xalqabad", 23-bet). Mádiyar ne de bolsa paxta teriminen burin bul jumistin da bir jónkili bolganina quwandı. ("Xalqabad", 21-bet). Tilimizdegi gapler tastıyıqlaw hám biykarlaw mazmunınan bildiriliwine qaray bolimli hám bolımsız gáppler bolip ekige bólinedi. Bolimli hám bolımsız gáppler gápptin ayırıqsha bir túrinen esaplanıp, olar xabar, soraw, buyriq hám úndew gápplerdin hámmeesine de qatnasıqlı aytila beredi. Gápptiń barlıq túrlerine tendey qatnasta xizmet atqaratugin bolimli hám bolımsız gáppler kúndelikli turmista, óz ara qarım-qatnasta jiyi qollanıluwı arqalı qaraqalpaq tilinin sóylew normasınan ayırıqsha orin algan. Bolımlı gáppler mazmuni jaginan, tiykarınan, bolımlılıq mánide qollanılp, turmistagi qanday da bir nárseler, waqıya yamasa qubilislardı maqullap, tastıyıqlap keledi. Bolımlı gápplerdiń ózine tán arnawli grammatikalıq kórsetkishi joq, olar bolımsız gápplerden mazmuni boyınsha ayırılıp turadı. Mazmuni jaginan bolimli bolip qollanıluwı olardı ayırıwdın baslı belgisi bolip tabıladı. Qaraqalpaq tilinde bolimli gápplerdin bayanlawishları birde feyil sózlerden, birde atawish sózlerden boladı. I. Bolımlı gápplerdin bayanlawishları feyil sózlerden bolganda, olar is- hárekettiń ótken máhálde bolganin, házirgi máhálde bolip atırğanın yamasa keleshekte bolatuginligin bildiredi. Bunday bolimli gápplerdin bayanlawishları feyildiń betlik hám betlik emes túrlerinen boladı: 1) bolimli gápplerdin bayanlawishlari betlik feyiller arqalı bildiriledi. Bunda: a) jay feyil arqalı bildirilgen bolimli gáp. Misali: Bar onda, Sazturgandı alıp kel, bárimiz baramiz. ("Jaman shiganaqtagi Aqtuba" 398-bet). Shegaradagi qalada tekseriw tekseriw beriden baslanadı. ("Xalqabad", 3-bet). Qudaybergen kelip Dawekeni oyattı.

("Xalqabad"16-bet). Aldi menen mekteptin direktori Dawekeni barmağının ushi menen shaqirdi. ("Xalqabad", 18-bet).

b)qospa feyil arqah bildirilgen bolimli gáp. Misali: Qalanda oris joq bolsa tabit qayda kelsin, bári bayagi alpis bestegi tirispaydan son-aq zatların bazarga iyt muti satıp, kóship-kóship ketti. ("Jaman shiganaqtağı Aqtuba"371-bet). Mashina menen barsa aladı da qaytadı! ("Jaman shiganaqtagi Aqtuba", 373-bet). Tannin aldında qaniragan vokzalga kelip kirdi. ("Xalqabad", 6-bet). Ózimiz de komissiya bolip barip kórdik. ("Xalqabad" 17-bet). Mekteptin aldı bigan-jigan adamga tolıp ketti. ("Xalqabad", 17-bet). 2) bolimli gápplerdin bayanlawishlari betlik emes feyiller arqalı bildiriledi. Misali: Ayımbet iyshannin medresesine batraklar balta salıp, qiyratıp taslagan jili pitkeren. ("Jaman shiganaqtağı Aqtuba", 379-bet). Sonnan qorganiwdin ilajin isleskendey urda tut bilim alıspa, bilimlinin úyine gewishlerdi silpildatıp juwirispaq. ("Xalqabad", 25-bet). Sawatlının barlıq buyimi górsawattan pitip atır, pitkermese, úyretpeyjaq! ("Xalqabad" 25-bet). Onıń úyi egedeler ushin mektepke aynalgan. ("Xalqabad", 26-bet). Menin ákem, onin ákesi, onnan arjağı da sawatsız bolip kúnin korgen. ("Xalqabad", 29-bet). 3) bolimli gápplerdin bayanlawishlari feyil mánili frazeologiyalıq dizbekler arqalı anlatıladı.

Misali: Toy-merekeler araqsız ótip, qalada "suxoy zakon" degen húkim súrip atırgan kunleri Temirxan menen Berdash oqiwin pitkerip keldi de kelgen kuni-aq awıldıń kópten beri araqsırap júrgen yashullıların, jasi kishilerin araqqá uwiqtirip juwıdi. ("Jaman shiganaqtağı Aqtuba" 398-bet). Qara ayğır isqirtip tartıp turganga ma, suwiq samal oyagınan da, buyagınan da húwlep vagonnin ústindegi Berdikárimniń urqanatın burıngıdan da beter ushirip baratır. ("Xalqabad" 3-bet). Gayrı ellerde keshejaq ómir ust bastan-aq uwiz-iyin qurtıp kiyatır. ("Xalqabad" 6-bet). Gezek aqsaqalga kegen waqıtta juregi suw ete qaldı. ("Xalqabad", 18-bet). Adamlar sharshap qalganday, iyiginan awır jük túskendey suwiq demlerin alisti. ("Xalqabad", 24-bet). II. Bolimli gápplerdin bayanlawishlari feyilden basqa atawish sózlerden bolganda, olar qanday da bir nársenin barlıgi tastıyıqlawshı yamasa maqullawshı xarakterge iye boladı. a) bolimli gápplerdin bayanlawishlari atlıq sózler arqalı bildiriledi. Misali: Hámme jumistin adamı. ("Jaman shiganaqtağı Aqtuba" 377-bet). Ogan kerek nársenı portfelde tur goy, paydası ne, azalı úyde ishiw uyat! ("Jaman shiganaqtagi Aqtuba" 480-bet). El aralap, haqlap, Hajıǵa ziyaratlap baratırgan bir xojaman. ("Xalqabad" 5-bet). Adastırmaytugin birden-bir narse temir jol. ("Xalqabad" 6-bet). Íras shigar, kolxozınun bir jil bolmay daǵısa baslagani shin. ("Xalqabad", 28-bet). Geyde atlıq sóz benen edi, eken kómekshi sózleri de dizbeklesip qollanıladı. Misali: Zarımbet "gospital", "operaciya" sózlerin bir oristin ózindey akcentsiz ayttı, bul eki sóz túwe Zarımbet orısshaga suwday adam edi.

Sonda ayı-kúni pitip otirgan nashar eken. ("Xalqabad", 5-bet). Us kúngi sol kúyewi eken, sırtta bota quwip jurgen sonın balası qusagan. ("Xalqabad", 5-bet). Komissiya dep júregi eki adam eken. ("Xalqabad", 17-bet). Qunnazarlar qatarlı, murt qoyıp, saqalın qırıp júretugin, qarapáreń, orta boyli,baspaq dawishi kisi edi. ("Xalqabad", 17-bet). Dosmuxammed degen qatti talapshan adam eken. ("Xalqabad", 24-bet). Buniń ózi nárese qızbaytugin, qaqań-soqań menen de isi joq, bir awıldağı bir ózbek edi. ("Xalqabad", 26-bet). b)bolimli gápplerdin bayanlawishları kelbetlik sózler arqalı anlatıladı: Altın úyden jan tatlı, magan abırayımnın saqlangani jannan da artıq. ("Isine tirkelip tigilsin" 300-bet). Shundiypitan qáyeriniz kem? ("Xalqabad", 23-bet). Jası ótip ketken sawatsızdı bilimlendiriw sanırawdın qulağın ashqannan qıyın. ("Xalqabad", 26-bet). Minań qara, Baltabay, senin shu gápın qáte. ("Xalqabad", 29-bet).

c)bolimli gápplerdin bayanlawishları bayanlawishliq sóz shaqabı arqalı bildiriledi. Misali: Onnan artıq ne kerek, qoyga quyriq uyatın jabiw ushin lazım ba, lazım! ("Jaman shiganaqtagi Aqtuba" 444-bet). Biz bugan qarsi qatti gürespegimiz kerek. ("Xalqabad", 27-bet). Biraq sen endi imtixan tapsırıp ketiwiń kerek. ("Xalqabad", 29-bet). Bunday jagdayda bolimli gáp tiyislilikti, kerekliklikti anlatıp turadi. Bilim tiri jannin bárine kerek. ("Xalqabad" 29-bet). Bularga Esirkeptin sharwa kozi dárkar! ("Xalqabad", 30-bet). Biz joqarida bolimli gápplerdin arnawli grammatikalıq kórsetkishi joq ekenligin aytqan edik. Degen menen, gápplerde -I/-li bolimli hám bar sózi qatnasıwı arqalı da bolımlılıq mazmunin anlatıp keledi. Bul formalardın bayanlawish xizmetinde keliwi arqalı bolimli gáp dúziledi. Kelbetlik jasawshi -li affiksi de ózi jalgangan sózdiń bar ekenligin bildiriwshi qosimta bolganlıqtan, gápke tiykarınan bolımlı mazmun beredi. Sonlıqtan da bul qosimtanı da bolimli gápplerdi jasawshi qurallardan biri sipatında kórsetip óttik. Misali: Búgin uyqılay almaytugin shigarman!- dedi ókinishli. ("Jaman shiganaqtagi Aqtuba" 499-bet). Videodan kórgen "ujaslarım" kózime eleslep mashinani zorga aydap keldim, qorqınışli, ogada qorqınışli. ("Jaman shiganaqtagi Aqtuba"). Amirxan bul isti bir jaqlı qılğansha shirpinadi, ótken hár minut bul úyge Azireylini jaqınlata beretuğında, waqıt sanawli. ("Jaman shiganaqtagi Aqtuba"). Bul misallardagi /-li affiksi ózi jalgangan sózlerge bolimli mazmun beredi hám bolımsız máni bildiriwshi -siz/siz affiskine qaramaqarsi qoyiladi.

Sonday-aq bolimli gaplerdi bildiriwde bar sózi de ónimli qollanıladı. Bar sózi gáppe bir nársenin bar ekenligin bildirip, bolimli máni anlatadi. Misali: Orissha jerlewdiń, durısırağın aytqanda áskerdi áskeriy tártip penen jerlewdiń oz qagiydası bar, aqiri. ("Jaman shiganaqtagi Aqtuba" 388-bet). Ol jerde seniń joralarındı jumistan shigarıp jibere alatugin menin de joralarım bar. ("Jaman shiganaqtagı

Aqtuba" 379-bet). Biraq ózinin ele bayağı qırıqlığı bar. ("Xalqabad", 34-bet). Keltirilgen misallardagi bar sózi gáptin bolimh mazmunda ekenligin anlatıp tur. Bar sózi xabar gáplerde keliwi menen birge, undew gaplerdin quramında kelip te bolimli máni anlatadi. Misali: Elden de adam kórer künler bar eken go! ("Xalqabad", 4-bet). Ko'rip ótkenimizdey, bolimli gápler mazmuni boyinsha bir nárese Haqqında tastıyıqlawdi, maqullawdi ya qubilis-waqiyalardın bolatuginliğin yamasa bar ekenligin bildiredi. Bolımlı gapler úsh máhálge qatnasli aytiladi.

PAYDALANILG'AN ADEBIYATLAR:

1. "Ha'zirgi Qaraqalpaq adebiy tilinin' gramatikasi. So'z jasaliw ha'm morfologiya" No'kis, "Qaraqalpaqstan", 1994,
2. Orazimbetov A.Q. "Modaliliq ha'm ga'ptin' bolimli bolimsizliq kategoriyasi". O'ZRIA QQB Xabarshi, No'kis. 2004, N° 3-4
3. Seytov. Sh "Shirishilar" No'kis "Qaraqalpaqstan" 1986
4. Seytov. Sh "Xalqabad" No'kis, "Qaraqalpaqstan baspasi", 1981
5. Seytov. Sh "Jaman shig'anaqtag'I Aqtuba" No'kis "Qaraqalpaqstan baspasi", 1994